

Nowa polska migracja do Niemiec w pogranicznych społecznościach lokalnych – perspektywa migrantów

dr Hanna Bojar

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

Projekt realizowany we współpracy z:

FUNDACJA WSPÓŁPRACY
POLSKO-NIEMIECKIEJ
STIFTUNG
FÜR DEUTSCH-POLNISCHE
ZUSAMMENARBEIT

Leibniz-Institut
für Länderkunde

Cele i metodologia badania

Pogłębiona i wieloaspektowa analiza nowej polskiej emigracji w niemieckich społecznościach lokalnych regionu Meklemburgia-Pomorze Przednie

- ✓ Wzory strategii migracyjnych Polaków, charakterystyczne dla pogranicza
- ✓ Sposoby wchodzenia migrantów w przestrzeń niemieckich społeczności lokalnych
- ✓ Wymiary, w których ujawnia się potencjał lub pojawiają się trudności integracji imigrantów z Polski w niemieckich społecznościach lokalnych

20 indywidualnych wywiadów pogłębionych z Polakami, którzy przybyli na niemieckie pogranicze po 2004 roku

Specyfika nowej migracji na pograniczu niemieckim

Nowi migranci - z reguły nie mają wcześniejszych doświadczeń migracyjnych w innych krajach (poza kategorią reemigrantów z Niemiec Zachodnich)

Wcześniejsze doświadczenie życia na pograniczu polsko-niemieckim

- Większość migrantów pochodzi z regionu Pomorza i miała wcześniej kontakty z Niemcami
- Często nie oznacza to jednak posiadania wysokich kompetencji międzykulturowych i znajomości kultury sąsiada. Wielu nowych migrantów nie zna języka niemieckiego lub zna go słabo
- Dobra znajomość języka niemieckiego i niemieckiej kultury wynika zwykle z edukacji w niemieckiej lub polsko-niemieckiej szkole lub ze studiów w Niemczech

Warunki na pograniczu po otwarciu granic – to **czynnik przyciągający przede wszystkim w wymiarze lokalnym**

Migracja na pograniczu ma charakter ekonomiczny, ale nie zawsze zarobkowy

Wzory migracji na pograniczu

Niskie koszty „wyjścia-wejścia” - minimalizacja dolegliwości, które są uznawane za negatywne konsekwencje i koszty migracji

- ✓ decyzja nie wymaga dokonywania radykalnych wyborów dotyczących zmiany życia i całkowitej zmiany otoczenia
- ✓ utrzymanie stałych bliskich kontaktów z rodziną, znajomymi, z kulturą polską
- ✓ korzystanie z możliwości, jakie stwarza nowe otoczenie – rozwiązanie istotnych problemów ekonomiczno-bytowych, realizacji cenionych wartości (pożądany styl życia, naturalne środowisko, międzykulturowe kompetencje dzieci)

wiele różnych wzorów migracji - reprodukowane przez kolejnych migrantów

wewnętrzne zróżnicowanie zbiorowości migrantów z Polski: migracja pełna i częściowa

Migracja pełna

I. Profesjonaliści - pracują i mieszkają na stałe w niemieckim rejonie przygranicznym

- ✓ na etatach, rzadziej - własna firma (dominują osoby zatrudnione w instytucjach administracji publicznej) oraz lekarze; wyższe wykształcenie, profesje poszukiwane na niemieckim rynku pracy
- ✓ biegła znajomość języka niemieckiego i kultury niemieckiej

II. Reemigranci - po latach emigracji w Niemczech Zachodnich osiedlają się na pograniczu

- ✓ dojrzały, wykształceni (zawody cenione i poszukiwane w Niemczech - lekarze, architekci, inżynierowie, właściciele firm) lub na emeryturze; biegła znajomość języka niemieckiego, niemieckiej kultury i duże doświadczenie migracyjne
- ✓ aktywny sposób funkcjonowania w otoczeniu zarówno polskim, jak i niemieckim - bardzo widoczni w przestrzeni lokalnej

III. Migranci „socjalni” - z rodzinami

- ✓ stosunkowo niskie wykształcenie i niewielkie kwalifikacje zawodowe
- ✓ niski status ekonomiczny i trudności ze znalezieniem pracy w Polsce
- ✓ słaba znajomość języka niemieckiego

Postrzegani niekiedy jako „pasażerowie na gapę”, którzy chcą czerpać profity z niemieckiego systemu opieki socjalnej

Migracja częściowa

Dla badanego regionu, obok „tradycyjnej” migracji pełnej, charakterystyczny jest wzór migracji częściowej, w którym istotne sfery życia (jak praca czy życie rodzinne) są dzielone między krajem pochodzenia i krajem migracji. Taki wzór migracji oznacza codzienne przemieszczanie się migrantów między Polską i Niemcami

I. Polska klasa średnia - wykształcone młode małżeństwa z dziećmi

- ✓ dom w miejscowości o charakterze wiejskim
- ✓ pracują w Polsce (przynajmniej jedno z małżonków) lub wykonują wolny zawód
- ✓ dzieci w lokalnej szkole niemieckiej

Posiadanie własnego domu - realizacja pożądanego i wysoko wartościowanego elementu stylu życia klasy średniej w Polsce

Są tacy, co nie muszą tu pracować, bo nie przyjeżdżają z biedy, tylko po to, żeby kupić tu dom. [14]

II. Polacy pracujący w Niemczech, ale mieszkający na stałe w Polsce

- Specjaliści, z dobrą znajomością języka niemieckiego, zatrudnieni w niemieckich instytucjach, przede wszystkim urzędach i służbie zdrowia
- Prowadzący własną działalność gospodarczą – zwykle o charakterze usługowym, jak warsztat rzemieślniczy, firma budowlano-remontowa, sklep lub restauracja

Hybrydowa migracja

Od początku chcieliśmy się tu otworzyć na ludzi, by tu mieć „centrum interesów życiowych”. To bardzo problematyczny termin dla ludzi z terenów pogranicza. Bo nie wiadomo za bardzo, co to jest! Pracujemy tam, pochodzenie, język – wszystko w Szczecinie. Ale tutaj mieszkanie. Tutaj chcemy też się otworzyć. Gdzie jest to „centrum interesów życiowych”? Rozwlekło się trochę. [15]

Możliwość łączenia korzyści wynikających z funkcjonowania na granicy dwóch systemów społeczno-ekonomicznych przy jednoczesnym braku fizycznej granicy między tymi systemami

- W zależności od posiadanego kapitału społeczno-kulturowego i ekonomicznego migranci wybierają poszczególne elementy z obu systemów, budując z nich własne strategie życiowe
- Gdy migranci uczestniczą jednocześnie w ekonomicznej, politycznej i społeczno-kulturowej przestrzeni więcej niż jednego państwa powstają szczególnie sprzyjające warunki powstawania lokalnych transnarodowych pól społecznych (*transnational social fields*) (N. Glick-Schiller, 1997)

Część Polaków na niemieckim pograniczu **żyje jednocześnie w dwóch systemach społeczno-ekonomicznych, ale tylko w jednej przestrzeni społeczno-kulturowej**, nie otwierając się na nową społeczność i nową kulturę. To wywołuje istotne konsekwencje dla sposobu wchodzenia w relacje społeczne z otoczeniem niemieckim w społecznościach lokalnych

Zderzenie perspektyw: aktywni Polacy w tradycyjnych, bezpiecznych społecznie społecznościach

Sytuacja ekonomiczna regionu i jego mieszkańców

- Obecność Polaków, którzy kupują domy i inwestują w ich remonty, a także wykształceni Polacy, którzy znajdują pracę w Niemczech i zakładają firmy, może wywoływać w niemieckich społecznościach lokalnych niechęć i poczucie marginalizacji na własnym terenie
- Niechęć może wywoływać także obecność Polaków, którzy przeprowadzając się na stałe do Niemiec, korzystają z systemu wsparcia socjalnego

Style życia Niemców

- System socjalny utrwała wśród mieszkańców postawy mało aktywne, sprzyjając „nie braniu spraw w swoje ręce” i wzmacniając oczekiwania pomocy ze strony państwa
- Polacy są aktywni, otwierają firmy, wiele wysiłku wkładają w poprawę standardu swoich domów oraz aktywnie zabiegają u lokalnych władz o polepszenie infrastruktury

Homogeniczność regionu, która sprzyjała utrwalaniu powszechnie podzielanych i akceptowanych wzorów kulturowych

- Stabilny, oczywisty dla mieszkańców i podzielany przez nich porządek normatywno-kulturowy dotyczący reguł współżycia zakłóciło pojawienie się w społecznościach lokalnych przybyszów z Polski

Postawa zamknięta i brak kompetencji międzykulturowych

- **Łamanie reguł współżycia społecznego** (podstawowe formy grzeczności: przedstawianie się sąsiadom i witanie się z nimi, segregowanie śmieci, zakłócanie przyjętego rytmu dnia codziennego i świątecznego) wynika najczęściej z **braku kompetencji międzykulturowych**, a czasami – z braku potrzeby wejścia w relacje z najbliższym otoczeniem

Nie wiedzą, jakie tu są obyczaje. [...] My się tego już nauczyliśmy, to dla nas naturalne, ale ci Polacy z zewnątrz to ciągle chyba nie wiedzą, jak tu się poruszać. [14]

Ci Polacy, którzy traktują ten region tylko jako sypialnię Szczecina, mają swój stary, szczeciński krąg znajomych, dlatego nie widzą powodów, by się integrować. [5]

- Reakcje w formie **prób wymuszenia przestrzegania zasad**
- Z kolei migranci na tej podstawie formułują opinię, że Niemcy są nastawieni niechętnie lub że **są nadmiernie wścibscy i kontrolujący**

Nawet do śmieci zaglądną. Sport lokalny. Bo się niektórym nie podoba i twierdzą, że jak ktoś nie sortuje, to na pewno Polacy. [13]

- Istotna bariera – **nieznajomość języka**

Brak kompetencji międzykulturowych, niedostatki wiedzy o kulturze i obyczajach sąsiadów oraz regułach współżycia w ramach małych społeczności lokalnych są konsekwencją braku wcześniejszych kontaktów między społecznościami po obu stronach słabo przenikalnej przed 1989 rokiem granicy

Postawa otwarta i osobiste kontakty

- Podstawowe znaczenie dla przełamywania wzajemnych stereotypów i zwiększania kompetencji międzykulturowych mają bezpośrednie, osobiste kontakty między przybyszami i mieszkańcami lokalnych społeczności
- Istotnym warunkiem nawiązania pozytywnych relacji społecznych jest znajomość języka lub podejmowanie próby porozumiewania się w języku niemieckim
- Migranci, którzy nawiązali osobiste stosunki z mieszkańcami swojej miejscowości, mają bardzo pozytywną opinię o Niemcach
- Nawiązanie bliskich kontaktów sąsiedzkich modyfikuje początkowe stereotypowe nastawienie i nieufność po obu stronach i sprzyja wzajemnemu zainteresowaniu kulturą gospodarzy i migrantów. Buduje także relacje wzajemności i współpracy, z których przybysze i lokalni mieszkańcy odnoszą wzajemne korzyści

Mąż już nawet rozmawia po niemiecku. Uczymy się niemieckiego z sąsiadami. Przychodzą do nas dwie panie Niemki z sąsiedztwa, które chcą się uczyć polskiego, i tak się wymieniamy – one się uczą polskiego, a my – niemieckiego. [15]

- Bardzo dobre relacje sąsiedzkie między mieszkańcami i migrantami najczęściej tworzą się w małych społecznościach wiejskich i lokatorskich społecznościach miejskich kamienic, zamieszkiwanych tradycyjnie przez starsze pokolenie Niemców, darzone przez migrantów sympatią i szacunkiem

Stereotyp Niemca bardzo mnie pozytywnie zaskoczył – Niemca zamkniętego i zdystansowanego. Na początku, jak się tu wprowadziliśmy, to firanki w sąsiednich domach były pozastłaniane. Ale mówiliśmy każdemu „dzień dobry”, zatrzymywaliśmy się, żeby pogadać. Raz zorganizowaliśmy sąsiedzkiego grilla. I na drugi dzień po tym, jak przechodziliśmy, to firanki zaczęły się rozsuwać: „Hallo, hallo!” – mówili. Nie sprawdził się stereotyp Niemca. [17]

Urzędy administracji publicznej - sformalizowane i sprawne w działaniu

- Migranci z Polski postrzegają instytucje niemieckie, jako silnie sformalizowane, jednocześnie jednak znacznie sprawniejsze w działaniu niż polskie. Trudności związane z formalizacją procedur postrzegają raczej jako typową cechę niemieckiego systemu niż wyraz niechęci urzędników do przybyszów z Polski
- Trudności w relacjach z niemieckimi instytucjami doświadczają przede wszystkim migranci, którzy nie znają języka i nie rozumieją specyfiki oraz złożoności niemieckich procedur
- Pozytywną rolę pośrednika w kontaktach z instytucjami niemieckimi odgrywają punkty konsultacyjno-doradcze, sieci migracyjne złożone z polskich krewnych i niemieckich znajomych oraz zatrudniani coraz częściej w niemieckich instytucjach publicznych i komercyjnych urzędnicy ze znajomością języka polskiego

Dla Polaków zaskoczeniem może być fakt, że urzędnik zamiast się na niego złościć, że przychodzi i truje po raz dziesiąty, mówi spokojnie: „Nie spełnia pan punktu nr 4”. Trzeba dokładnie wywiązywać się z formalności, bo „na boku” nic się tu nie załatwi. [1]

Dosłownie parę minut w każdym urzędzie nam to zabrało. W jedno przedpołudnie załatwiliśmy sprawy w pięciu urzędach w dwóch czy trzech różnych miastach. W Polsce to byłoby niemożliwe, ale Niemcy mają naprawdę wszystko super zorganizowane. [18]

Atrakcyjność oferty mieszkaniowej – najsilniejszy czynnik przyciągający

Znacznie niższe niż w Polsce ceny nieruchomości , duży wybór ofert w powiązaniu z korzyściami wynikającymi z niewielkiej odległości od rodzinnego kraju

Wynajem mieszkania

- Możliwość znaczącej poprawy warunków lokalowych rodziny
- Atrakcyjne warunki wynajmu oferowane przez spółdzielnie mieszkaniowe – pewność wynajmu, rezygnacja z pobierania kaucji czy pomoc w remoncie
- Istotna rola świadczeń związanych ze stałym zameldowaniem na terenie Niemiec

Zakup domu

- Finansowa atrakcyjność oferty także odgrywa pierwszoplanową rolę:
- Preferencje dotyczące stylu życia: posiadanie własnego domu, możliwość zamieszkania poza wielkim miastem; przyrodnicze walory otoczenia

Pozafinansowe motywacje mają duże znaczenie, ponieważ kupowane domy często wymagają poważnych i nierzadko kosztownych remontów

Dom czekał dwa lata na klienta. Stał pusty, był zarośnięty zielskami, a spod fundamentów wyrastało już drzewko. Było przeraźliwie zimno. Rynny były poobrywane, więc dom był zawilgocony. Ale i tak nam się tu podobało. Dom jest stary i ciągle w remoncie, więc nie wystarczyło nam pieniędzy, żeby go „odstawić” od razu.

[15]

System świadczeń – istotny element wsparcia dla migrantów z Polski

Opieka socjalna

- Dla migrantów „socjalnych”, czynnik ten stanowi istotny element budujący poczucie bezpieczeństwa
- Dla Polaków, którzy uzyskują dochody z pracy lub emerytury świadczenia socjalne nie stanowią najważniejszej motywacji ich decyzji migracyjnych, ale korzystają oni z niemieckiego systemu socjalnego, dzięki czemu osiągają – w ich ocenie – standard życia wyższy niż w Polsce

Opieka zdrowotna

- Wysoko oceniana (szczególnie na tle polskiego systemu opieki zdrowotnej): dostęp do lekarza i badań medycznych, wysoka jakość sprzętu medycznego, wyższe refundacje badań i leków dla dorosłych oraz bezpłatne leki dla dzieci
- Brak istotnych utrudnień formalnych
- Obecność polskich lekarzy - dodatkowym czynnikiem zachęcającym (zwłaszcza dla migrantów ze słabą znajomością języka niemieckiego)

Pozytywny bilans kosztów życia Polaków w niemieckich regionach przygranicznych

- przy regularnych dochodach z pracy lub emerytury - lepszy niż w Polsce standard życia
- optymalizowanie kosztów utrzymania dzięki możliwości robienia zakupów i korzystania z usług w Polsce

Migranci na rynku pracy

- **Możliwości wchodzenia migrantów na niemiecki rynek pracy na pograniczu są dość ograniczone.**
  1. Zatrudnianie, przede wszystkim w instytucjach publicznych i lokalnych urzędach, wysoko wykwalifikowanych specjalistów z dobrą znajomością języka niemieckiego,
  2. Rozwój lokalnej infrastruktury usług adresowanych do Polaków,
  3. Prowadzenie samodzielnej działalności gospodarczej w postaci niewielkich firm handlowych, rzemieślniczych lub usługowych (rzadziej zakładów produkcyjnych).

Działalność gospodarcza jest sposobem przełamania trudności z wchodzeniem na trudny niemiecki rynek pracy; nie wymaga uczestnictwa w procesie rekrutacji i uzyskania etatu w niemieckiej firmie – stwarza możliwość pracy w Niemczech osobom stosunkowo gorzej wykształconym i bez perfekcyjnej znajomości języka niemieckiego

- **Bezrobocie w regionie i wysokie wymagania dotyczące kwalifikacji zawodowych utrudnia znalezienie pracy Polakom z niskimi kwalifikacjami i słabą znajomością języka niemieckiego**
- **Niemiecki program szkoleń zawodowych dla uczniów polskich szkół zawodowych nie stał się dotychczas ważnym kanałem rekrutacji pracowników**

Dzieci migrantów w niemieckim systemie edukacji

Niemieckie i polsko-niemieckie szkoły i przedszkola stają się coraz ważniejszą przestrzenią budowania nowych pozytywnych wzorów relacji społecznych między Polakami i Niemcami.

Uwarunkowania pozytywnych doświadczeń migrantów z niemieckim systemem edukacji

- Edukacja w niemieckiej szkole, jako element strategii wychowawczych rodzin migrantów
- Wysoki kapitał społeczno-kulturowy oraz wysokie kompetencje międzykulturowe rodziców

Uwarunkowania doświadczeń negatywnych

- Brak znajomości języka niemieckiego i niska znajomość kultury kraju przyjmującego barierą współpracy rodziców w środowisku szkolnym
- Wysokie oczekiwania związane z dostosowaniem działań szkoły do potrzeb polskich uczniów i ich rodziców wynikają często z niezrozumienia lub trudności w dostosowaniu się do zasad obowiązujących w niemieckim systemie szkolnym

Wyzwania dla systemu edukacyjnego wynikające ze wzrastającej liczby polskich dzieci w niemieckich szkołach

Obecność migrantów w przestrzeni publicznej

Polacy o dużych kompetencjach międzykulturowych - inicjatorami samoorganizacji społeczności migrantów. Budują – często poza formalnymi strukturami – pomosty między środowiskiem migrantów i lokalną społecznością

Polacy realizujący wzór migracji częściowej uczestniczą w ograniczonym zakresie w takich działaniach

- brak potrzeby stwarzania się i działania na rzecz polskiej społeczności i kultury w Niemczech, ze względu na to, że „polskość” jest w Niemczech „w zasięgu ręki” na co dzień
- traktowanie miejsca zamieszkania jedynie jako fizyczną przestrzeń, w oderwaniu od kulturowego wymiaru otoczenia
- codzienne przemieszczanie się między dwoma światami nie pozostawia czasu na działalność społeczną

Migranci „socjalni” tworzą zbiorowość, która pozostaje na marginesie takich działań

Wsparcie ze strony władz lokalnych

- głównym czynnikiem decydującym o sile wsparcia dla różnych inicjatyw migrantów jest pozytywne nastawienie konkretnych przedstawicieli władz lokalnych jest

Polacy w niemieckiej przestrzeni politycznej

Dotychczasowe zaangażowanie polityczne jest ograniczone

- W opinii Polaków wchodzenie w przestrzeń polityczną w regionie, który znajduje się w tak trudnej sytuacji ekonomicznej i gdzie ujawniają się wewnętrzne napięcia polityczne (widoczne na przykład w popularności, jaką cieszy się w tym regionie radykalna Narodowodemokratyczna Partia Niemiec), nie jest obecnie właściwym sposobem budowania lepszych relacji między Polakami i Niemcami
- Słabe rezultaty dotychczasowych prób wejścia Polaków to dowód, że choć istnieją zachęty ze strony części niemieckich władz i polityków lokalnych, to nie ma jeszcze politycznego i społecznego klimatu, który sprzyjałby takiej aktywności.

Na emigracji trzeba się dostosować. Niektórzy próbują jednak wchodzić ze zbyt dużymi butami w specyficzne środowisko. Trzeba się przyzwyczaić do mentalności i małymi krokami działać. [20]

Skutki obecności migrantów na niemieckim pograniczu

Korzyści ekonomiczne

- Zagospodarowanie i rekapitalizacja infrastruktury mieszkaniowej
- Zasilanie budżetów lokalnych społeczności dochodami z wynajmowanych i kupowanych nieruchomości oraz podatków firm prowadzonych przez Polaków.
- Wypełnianie przez polskich wykwalifikowanych pracowników luki na rynku pracy

Aspekty demograficzne

- Utrzymanie infrastruktury szkolnej dzięki dzieciom migrantów z Polski
- Utrzymanie infrastruktury służby zdrowia dzięki lekarzom z Polski - starzejące się społeczeństwo w coraz większym zakresie wymaga różnych usług medycznych

Budowanie relacji opartych na kompetencjach międzykulturowych

- Przełamywanie stereotypów – w wyniku znacznie bliższych i częstszych niż w okresie socjalizmu kontaktów między Polakami i Niemcami oraz lepszego poznawania obu kultur
- Współdziałanie i samopomoc, z których korzyści mogą odnosić zarówno przybysze, jak i starsi mieszkańcy tych regionów
- Młodzież wychowująca się w dwóch kulturach będzie decydować o przyszłości tego regionu

Zmiany w stylach życia

- Przywiązywanie większej wagi do standardu mieszkania, większej aktywności na rzecz poprawy infrastruktury domów i swojej miejscowości, pokładaniu mniejszych nadziei w opiekuńczości państwa, a większej – we własnych możliwościach dzięki obecności aktywnych i przedsiębiorczych Polaków i ich rodzin w lokalnych społecznościach
- Zmiany w niemieckich wzorach życia rodzinnego i wychowania dzieci na skutek obecności polskich rodzin

Integracja w niemieckich społecznościach lokalnych – wnioski dla polityki integracyjnej

Istotne mentalne bariery społecznej integracji

- wzory migracji, które stwarzają możliwość funkcjonowania na granicy nowego świata bez konieczności i potrzeby społecznego i kulturowego wchodzenia w jego strukturę
- brak kompetencji międzykulturowych przybyszów i lokalnych mieszkańców; posługiwanie się w relacjach stereotypami

Potencjał

- istotna rola **bezpośrednich, osobistych kontaktów między przybyszami i mieszkańcami lokalnych społeczności** w przełamywaniu stereotypów i zwiększaniu kompetencji międzykulturowych

Cel

- budowanie wspólnej przestrzeni społeczno-kulturowej, w której kultura polska nie zamyka się w granicach środowiska polskiego, a kultura niemiecka staje się zrozumiała i akceptowana przez przybyszów
- tworzenie wspólnej przestrzeni życiowej, w której jest miejsce i dla kultury niemieckiej, i dla kultury polskiej, a mieszkańcy działają według reguł czytelnych i akceptowanych przez wszystkich

Środki

- wsparcie działań sprzyjających tworzeniu jak największej przestrzeni do nawiązywania bezpośrednich kontaktów
- wzmacnianie działań, które służą lepszemu wzajemnemu poznawaniu języka i kultury rodzimych mieszkańców pogranicza i migrantów z Polski.

a/ programy działań systemowych, które nie tylko (choć jest to bardzo ważne) pomagają nowym migrantom w zdobyciu kompetencji językowych, ale także dostarczają wiedzy o kulturze środowiska, w jakim ludzie ci się znaleźli

b/ programy przybliżające kulturę i język migrantów, kierowane do mieszkańców społeczności lokalnych

INSTYTUT SPRAW
PUBLICZNYCH

DZIĘKUJĘ ZA UWAGĘ!

FUNDACJA WSPÓŁPRACY
POLSKO-NIEMIECKIEJ
STIFTUNG
FÜR DEUTSCH-POLNISCHE
ZUSAMMENARBEIT

Leibniz-Institut
für Länderkunde